

Huquqiy tizim tushunchasi va uni shakllantirish asoslari, romano-german hamda anglo-sakson huquqiy tizimlaridagi farqlar

Xurshidbek Baxrom o'g'li Abduazimov
xurshidbekabduazimov@gmail.com
Toshkent davlat yuridik universiteti

Annotatsiya: Mazkur maqolada huquqiy tizim tushunchasi va uni shakllantirish asoslari haqida so'z yuritilgan. Bundan tashqari ramano-german va anglo-sakson huquqiy tizimlaridagi farqlar haqida o'rganilgan. Huquq oilalarining o'ziga hos jihatlari, afzalliklari va kamchiliklari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy tizim, ramano-german, anglo-sakson, huquqiy oila, huquq normasi, huquq instituti, huquq sohasi, huquqiy pretsedent

The concept of the legal system and the basis of its formation, the differences between the Romano-Germanic and Anglo-Saxon legal systems

Khurshidbek Bakhrom oglu Abduazimov
khurshidbekabduazimov@gmail.com
Tashkent State Law University

Abstract: In this article, the concept of the legal system and the basics of its formation. In addition Ramano-german and anglo-Saxon have been studied about differences in legal systems. The legal families themselves are described in its own way, advantages and disadvantages.

Keywords: legal system, ramano-german, anglo-saxon, legal family, norm of law, institute of law, field of law, legal precedent

«Huquqiy tizim» tushunchasi yuridik fanga XX asrning oxirgi choragida kirib kelgan bo'lib, u bugun iqtisodiy, siyosiy, ijtimoiy tizimlar bilan bir qatorda namoyon bo'lmoqda. Huquqiy tizim huquqqa oid tushunchalar, huquqiy institutlar, huquqiy jarayonlar va boshqa barcha huquqiy voqelikni o'zida mujassamlashtirgan holda ular o'rtasidagi aloqadorlikni ifodalaydi. Huquqiy tizim, o'z navbatida, davlat va jamiyatning huquqqa munosabatini aks ettiradi. Yuqori darajada rivojlangan huquqiy tizim nafaqat huquqni ijod qiluvchi, uni amalga oshiruvchi hamda muhofaza qiluvchi

organlar faoliyatida qulayliklar yaratadi, balki butun jamiyatni huquq talablari doirasida hayot kechirishini ta'minlaydi.

Boshqacha aytganda, muayyan mamlakatning huquqiy tizimi ushbu davlatning hududida amal qiladigan va jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladigan huquqdir. Bugungi kunda siyosiy xaritada 200 dan ortiq davlat mavjudligini e'tiborga oladigan bo'lsak, demak, shuncha huquqiy tizim shakllangan. "Huquqiy tizim" atamasi quyidagi uch ma'noda qo'llaniladi:

1. ijtimoiy-iqtisodiy ma'noda (bunda u umuman "huquqning ijtimoiy-iqtisodiy turi" tushunchasiga to'g'ri keladi);

2. biror mamlakatning huquqiy tizimi ma'nosida;

3. turli mamlakatlar huquqiy tizimlarining birligi ma'nosida.

Huquqiy tizimlarning quyidagi turlarini ajratib ko'rsatish mumkin: roman-german (kontinental) huquq oilasi; umumiy (anglo-sakson) huquq oilasi; Skandinaviya mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Lotin Amerikasi mamlakatlarining huquqiy tizimlari; Uzoq Sharq mamlakatlarining huquqiy tizimlari; diniy-an'anaviy huquq oilasi; socialistik huquq oilasi; aralash huquqiy tizimlar¹.

Huquq tizimi - huquqning ichki tuzilishi, ichki qurilishi tarkibi bo'lib, u huquqning qanday qismlardan iborat ekanligini va qismlar o'rtasidagi munosabat hamda nisbatni ko'rsatadi. Yoki, huquq tizimi - ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquqning ichki tuzilishi bilan bog'langan, huquqiy normalarni izchil tarzda joylashtirilishining ifodasidir. Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turibdiki, huquq tizimi huquqning ichki strukturaviy tuzilishidir. Uning tarkibiga: huquq normalari, huquq institutlari va huquq sohalari (tarmoqlari) kiradi. Demak, huquq tizimi - huquqning ichki tuzilishi, uning tarkibiy qismlarini tashkil etilishi va joylashishining muayyan tartibini ifodalaydi. Huquqiy tizim esa, mamlakat hududi doirasida amal qiladigan barcha yuridik vositalar, institutlar va muassasalarning yig'indisidan iborat bo'lib, jamiyatning huquqiy tuzilishi, uning butun huquqiy hayoti va huquqiy jihatdan tashkil etilishini ifodalaydi. Huquqiy tizim nafaqat huquq normalarining o'zi, balki ularniharakatga keltiruvchi, o'zaro bog'liq huquqiy hodisalar yoki vositalar hamda ularning bir butun harakatdagi ko'rinishidir. Huquqiy tizim tarkibiga huquq normalari bilan bir qatorda, huquq ijodkorligi, huquqni qo'llash, huquqiy amaliyot, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy mafkura, huquqiy siyosat, huquqiy tamoyillar, yuridik muassasalar va boshqalar kiradi. Huquqiy tizim, asosan, muayyan mamlakat va davlat miqyosida amal qiladi. Chunki, davlatlarda hokimiyatni amalga oshirish usuli, davlat organlarining tashkil etilishi va shu kabi davlatning asosiy siyosiy xususiyatlariga qarab, uning qonunchiligi, huquqiy asoslari yaratiladi. Huquq oilasi «huquq tizimi» va «huquqiy tizim»ga nisbatan keng ma'noli tushuncha bo'lib, ularni

¹ Sh.A.Saydullayev Davlat va Huquq Nazariyasi darslik T – 2018 B-147

o'z tarkibiga qamrab oladi. Huquq oilasi ko'p yuridik adabiyotlarda huquqiy tizim tushunchasi bilan aynanlashtiriladi.²

Huquq tizimining quyidagi tarkibiy qismlari mavjud:

1. huquq normasi;
2. huquq instituti;
3. huquq sohasi.

Huquq institutlari - bu o'zaro bog'liq bo'lgan bir turdagi ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi huquq normalariguruhidir. Masalan, fuqarolik huquqi sohasida - mulk huquqi instituti, jinoyat huquqi sohasida - davlatga qarshi jinoyatlar instituti kabilar amal qiladi.

Huquq sohasi - bu ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohasini tartibga soluvchi huquq normalari va huquq institutlarining yig'indisidir. Masalan, moliyaviy munosabatlar moliya huquq sohasi bilan, mehnat munosabatlari mehnat huquqi sohasi bilan, yer bilan bog'liq munosabatlar yer huquqi sohasi bilan tartibga solinadi va hokazo.

Huquq normasi - davlat tomonidan o'rnatiladigan yoki ma'qullanadigan, muayyan shaklda ifodalanadigan, ijtimoiy munosabatni tartibga solishga qaratilgan umummajburiy xulq-atvorqoidasi. Huquq normasi - huquq tizimining eng asosiy, dastlabki tarkibiy qismi bo'lib, davlat joriy etgan, bajarilishi jamiyatning barcha a'zolari uchun majburiy bo'lgan, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi yurish-turish qoidasidir.

Huquqiy tizim tushunchasini tahlil etishda, mamlakatimiz va xorijiy davlatlar olimlarining fikrlariga e'tibor qaratish lozim. Ushbu tushuncha huquqshunoslar tomonidan turlicha talqin etiladi. Ba'zi mualliflar «huquqiy tizim»ni «huquq tizimi»iborasi bilan bir xil deb tushunadilar, boshqa olimlar esa, mazkur tushuncha doirasida huquqiy normalar va huquqiy munosabatlarning o'zaro daxldorligini nazarda tutadi. Uchinchi guruh mutaxassislar «huquqiy tizim tushunchasi normativ tuzilma sifatida huquqning tuzilishini, vakolatli organlarning huquq ijodkorlik va huquqni qo'llash sohasidagi faoliyatlarini qamrab oladi», deb ta'kidlaydilar³. Akademik V.S.Nersesyansning fikricha, huquqiy tizimni ta'riflash, o'z mohiyatiga ko'ra, huquqni umumiy tushunishni, shartli ravishda «huquqiy tizim» so'zi bilanalmashtirilishini bildiradi⁴. «Huquqiy tizim» tushunchasini talqin etish orqali huquqning ochilmagan yangi qirralarini bilib olish va shu bilan bir qatorda huquq to'g'risidagi tasavvurlarni rivojlantirish mumkin. «Huquqiy tizim» bilan «huquq tizimi»ni qiyoslab ko'raylik. To'g'ri, huquq tizimi o'z tarkibiga huquq sohalari, huquq institutlari, huquq normalarini qamrab olgani holda, huquqiy tizimning

² Давид Р. Основные правовые системы современности 1996

³ Алексеев С.С. Общая теория права 1981.с. 87-88

⁴ Проблеми общей теории права и государства В.С. Нерсеянс 2000. с.450

normativ o'zagini tashkil etadi. Lekin faqat huquqiy normalarning o'zi huquqiy tizimning to'la hajmini ifodalay olmaydi. Huquqiy tizim huquq normalaridan iborat bo'lgan obyektiv huquqdan farq qilib, nafaqat bir turdagi elementlarni, balki turli yo'nalish va harakatda bo'lgan huquqiy tuzilmalarni, g'oyalarni, prinsiplarni, jarayonlarni o'zida mujassamlashtiradi. Huquqiy tizimga harakatdagi hodisa sifatida qarash lozim. Huquqiy tizim - keng qamrovli tushuncha bo'lib, muayyan makonda va zamonda amal qilayotgan huquqiy hodisalar, huquqiy prinsiplar, institutlar, huquq normalari hamda huquqiy jarayonlarning mushtarak bir butunligi, o'zaro uzviy bog'liqligi va aloqadorligidir. Prof. M.N.Marchenkoning fikricha, huquqiy tizim deganda, biror-bir mamlakat doirasida amal qiluvchi barcha yuridik institutlar va muassasalarning yig'indisidan iborat mamlakatning butun huquqiy tuzilmasi, jamiyatning yagona vujud sifatida huquqiy jihatdan tashkil etilganligi tushuniladi. Bu nafaqat huquqiy normalar, shu bilan birga, huquqiy mafkura, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, huquqiy amaliyot va hokazolarni qamrab oladi⁵.

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, huquq oilasi deganda bir huquq chegarasida tarixiy shakllanishning o'xshashligi asosida birlashgan milliy huquq tizimlarining keng majmui, huquq manbalari tuzilishi, yetakchi huquq sohalari va huquq institutlari, huquqni qo'llash, yuridik fanning umumiy jihatlari tushuniladi.

"Huquq oilasi" kategoriyasi yuridik belgilari o'xshash bo'lgan huquqiy tizimlar guruhini ifodalashga xizmat qiladi. Bu tushuncha o'zaro o'xshash belgilarga ega bo'lgan huquq tizimlarining nisbiy birligini anglatish uchun xizmat qiladi va huquqiy tizimlarning muayyan tarixiy rivojlanish xususiyatlarini, ya'ni tuzilishi, huquq manbalari, yetakchi huquq sohalari va instituslari, huquqiy madaniyati, an'anasi kabilarni aks ettiradi"⁶.

Romano-german huquq oilasida inson huquqlari anglo-sakson huquq oilasidagi kabi kafolatlanmaganligi ta'kidlangan. Huquq oilalarining o'zaro farqli jihatlari haqida turli huquqshunos olimlar o'z fikrlarini bayon qilishgan. "Romano-german huquq oilasiga mansub barcha mamlakatlarda normalarning oliy yuridik nufuzi e'tirof etilgan yozma konstitutsiyalar mavjud. Konstitutsiya huquqning xilma-xil manbalarini tabaqalashtirgan holda davlat organlarining huquq ijodkorligi faoliyatini cheklab turadi"⁷. Ushbu fikrdan kelib chiqib aytishimiz mumkinki, Romano-german huquq oilasidagi mamlakatlarda normalar oliy qonun chiqaruvchi organ tomonidan chiqariladi hamda qoidalar aniq belgilab qo'yiladi. Ammo, ushbu mamlakatlarda sud pretsedenti uncha yuqori ahamiyat kasb etmaydi. romano-german huquqiy oilasida normativ-huquqiy hujjatlar asosiy o'rin egallaydi. "Anglo-sakson huquq oilasiga kiruvchi davlatlarda sudyalardan tomonidan shakllantirilgan va sud pretsedentlarida

⁵ Марченко М.Н. теория права и государства 2001. С. 131

⁶ Odilqoriyev.X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik.Toshkent Adolat.2018.

⁷ Islomov.Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. 2007.

ifodalangan normalar huquqning asosiy manbai bo'lib xizmat qiladi. Huquqiy pretsedent shakli sifatida sud yoki ma'muriy organlar yangi huquqiy normalar yaratish huquqiga ega bo'lishi mumkin. Bunday hollarda huquq o'zining murakkabligi va chalkashligi bilan farq qiladi. Bundan tashqari, bunda mansabdor shaxs tomonidan suiiste'mollik qilish ehtimoli bor"⁸. Yuqoridagi fikrdan bilishimiz mumkinki, huquqiy pretsedentni o'zi yuritayotgan ishda qo'llashi ko'plab suiiste'molliklarga olib kelishi mumkin.

Romano-german huquq oilasida anglo-sakson huquq oilasidan ko'ra inson huquqlari ko'proq va yaxshiroq ta'minlangan va kafolatlangan. Negaki, ushbu huquq oilasiga kiruvchi mamlakatlarda ko'plab qonun hujjatlari normativ-huquqiy hujjatlarda ifodalangan va ularni vaziyatga va shaxsga qarab o'zgartirib bo'lmaydi.

Bundan tashqari, romano-german huquq oilasidagi barcha mamlakatlar uchun kodekslashtirilgan qonun xosdir. Anglo-sakson huquq oilasida esa qonunlarning yaxlit bir tizimi mavjud emas va hattoki Konstitutsiya ham yozma shaklda mavjud emas. Bu esa qonunchilikda anglashilmovchiliklar va korrupsiya holatlariga olib kelishi mumkin. Anglo-sakson huquq oilasida yuridik pretsedent asosiy huquq manbasi vazifasini o'taydi. Bunda yuridik pretsedent ma'muriy yoki sud organining yozma yoki og'zaki qarori bo'lib, kelajakda xuddi shunday ishlarni ko'rib chiqishda namuna bo'lib xizmat qiladi. Romano-german huquq oilasida esa sud pretsedenti qonunchilik tizimida asosiy ahamiyat kasb etmaydi. Sud pretsedentining salbiy jihatlaridan biri sifatida sudyalarning norma ijodkori sifatidagi faoliyatini ko'rsatishimiz mumkin. Bunda sudyalarning chiqargan qarorlari pretsedent sifatida boshqa quyi turuvchi sudyalarga uchun manba bo'lishi mumkin, ammo sudya hech bir qonunga asoslanmasdan qaror chiqarishiga to'g'ri keladi.

Har bir huquq oilasi albatta o'zining maxsus xususiyatlariga ko'ra farqlanadi va shu sababdan turlarga ajratilgan. "Romano-german hamda anglo-sakson huquq oilalari o'rtasida bir qancha farqlar mavjud.

Ushbu farqlar sifatida quyidagilarni keltirishimiz mumkin:

- 1) Romano-german huquq oilasida huquq yaxlit tarzda ifodalanadi, anglo-sakson huquq oilasida esa turli xil hujjatlarda joylashgan bo'ladi;
- 2) Romano-german huquq oilasida huquq ommaviy va xususiy huquqqa bo'linadi, anglo-sakson huquq oilasida esa bo'linmaydi;
- 3) Anglo-sakson huquq oilasidagi davlatlarda sud pretsedenti asosiy huquq manbasi sifatida maydonga chiqadi, romano-german huquq oilasida esa u unchalik katta ahamiyat kasb etmaydi;
- 4) Romao-german huquq oilasida huquq asoslarining yagona iyerarxik tizimi mavjud, anglo-sakson huquq oilasida esa bunday tizim mavjud emas;

⁸ X.T.Odiqoriyev. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. -Toshkent. Adolat-2018. 403-bet.

5) Anglo-sakson huquq oilasida protsessual qoidalar moddiy normalardan ustun turadi, agarda moddiy norma mavjud bo'lmasa, sud uni yaratishga haqli, romano-german oilasida esa moddiy va protsessual qoidalar aniq va ravshan belgilab qo'yilgan;

6) Romano-german huquq oilasida qonunchilik kodifikatsiyalashtiriladi, anglo-sakson oilasida bunday tizim mavjud emas;

7) Anglo-sakson huquq oilasida sud hokimiyati boshqa hokimiyat tarmoqlariga nisbatan katta avtonomiyaga ega;

8) Romano-german huquq oilasida odat normalari katta ahamiyatga ega;

9) Romano-german huquq oilasida qonunchilikda eng katta yetakchi rol yuqori huquqiy vakolatga ega bo'lgan Konstitutsiyaga tegishli;

10) Anglo-sakson huquq oilasi mazmuni "Sud himoyasi vositasi huquqdan muhimroq" degan tushunchada o'z ifodasini topadi, ya'ni huquqdan ko'ra sudning himoyasi ko'proq rol o'ynaydi".

Ushbu huquq oilalari bir-birlaridan huquq manbalari, huquqning ifodalanish shakllari, huquqning sohalarga ajratilishi, huquqiy asoslarning iyerarxik tizimi, huquq tiziminig kazuistik xarakterga egaligi, qonunchilikning kodifikatsiyalashtirilishi, sud hokimiyatining mamlakat hayotida tutgan o'rni va boshqa ko'plab xususiyatlariga ko'ra farqlanadi hamda ushbu xususiyatlarning har biri huquq oilasida o'ziga xos ahamiyatga ega, ushbu xususiyatlarsiz huquq oilasi mavjud bo'lmaydi yoki boshqa huquq oilasidan farqlanmaydi. Romano-german oilasining anglo-sakson oilasidan farqlab turgan asosiy jihatlardan biri bu sud hokimiyatining ahamiyati va sud pretsedentining yuqori mavqe egallashidir. Anglo-sakson oilasidagi mamlakatlarda sud ishlari qonunchilik hujjatlariga ko'ra emas, sud pretsedentlariga binoan olib boriladi. Ushbu huquq oilalari o'rtasidagi asosiy farqlardan yana biri huquqning ommaviy va xususiy huquqqa bo'linishidir. Bunda huquq ijtimoiy munosabatlarning qanday turini tartibga solishiga qarab bu bo'linish amalga oshirilgan. Ya'ni, ommaviy huquq ommaviy ijtimoiy munosabatlarni, xususiy huquq esa shaxslarning o'zaro munosabatlarini tartibga solishga xizmat qiladi. Shuning uchun ham, huquqning ommaviy va xususiy huquqqa ajratilishi xarakterlidir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. www.kidsplaneta.ru
2. Odilqoriyev.X.T. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik.Toshkent Adolat.2018.
3. Islomov.Z.M. Davlat va huquq nazariyasi. Darslik. 2007.
4. X.T.Odiqoriyev.Davlat va huquq nazariyasi. Darslik.-Toshkent.Adolat-2018. 403-bet
5. Алексеев С.С. Общая теория права 1981.с. 87-88
6. Проблемы общей теории права и государства В.С.Нерсесянс 2000. с.450

7. Марченко М.Н. теория права и государства 2001. С. 131
8. Давид Р. Основные правовые системы современности 1996
9. Sh.A.Saydullayev Davlat va Huquq Nazariyasi darslik T - 2018 B-147